

מרכה בדברי פולמוס נגדו. הפמליה היא באופן ברור בדרגה שמתחת לאל עצמו, ובני הפמליה שוב אינם אלילים. בדרך כלל אין עוד לבני הפמליה רצון וכח משלהם. מלבד מקום אחד (יש' ו') אין שום יחס בין בני הפמליה לבני האדם; אנו שומעים אך ורק על היחס של הפמליה לאל עצמו - ויחס זה הוא, כפי שראינו, דו-ערכי. גם בתחום הפולמוס אין הבהרה על מהותם או טבעם של בני פמליה של מעלה. הדבר הפוך בקונצפציה השניה, זו של "המלאך".

- ה -

"המלאך"

1. הרהורים ראשוניים:

המלאך שונה מבני הפמליה כבר במישור הלשוני, שהרי מלכתחילה הוא מופיע כיחיד, בעוד שבני הפמליה מופיעים כקבוצה. לשם "מלאך" הוראה ברורה, מה שאינו כן לגבי כמה משמות הפמליה. כל זאת למרות השלוב של השניים ולמרות כמה אספקטים משותפים להם. אך אסור לערוב מלכתחילה מין בשאינו מינו⁴⁷: דבר אחד הוא להוריד אלילי פאנתיאון לדמויות-רקע ללא תפקיד של ממש בתיאור חצרו של האל⁴⁸, ודבר אחר הוא להכניס בין האל היחיד (שעתה אינו זקוק לפמליה מסביבו) לבין האדם דמות-ביניים. גם דמות-הביניים הזאת נשארת במקרא ללא הגדרת טבעה⁴⁹, אך תפקידה רבים. אמנם יש סבורים שגם בכמה מספורי המלאך יש רקע פאגאני כפי שהתברר בכמה מסורות על פמליה של מעלה, אבל אין ספק שהמושג "מלאך" כביטוי לאנגלולוגיה מקראית הוא התרומה הבלעדית של המקרא שאינה מצויה בתרבויות אחרות. כאן חלה ההתפתחות המולוכה את הקונצפציה של המלאך הרחק מעבר לכל מקור פוליתיאיסטי. איני בא לטעון בכך שדתות אחרות לא ידעו על דמות "מלאך" כלל וכלל. יש אלילי-שליחות, כלומר אלים שתפקידם הוא לצאת בדבר שליחות. אך אלילים אלה אלים הם! ומכאן שהקונצפציה המקראית שונה מדתות קדומות אחרות. ובכל זאת אפשר שדווקא ההקבלה החלקית גרמה לקשים מסויימים בעיצוב מסורת המקרא. נשאלת השאלה האם בכלל נוכל עדיין לקבוע ואפילו רק להעריך די הצורך⁵⁰ מה היו תוצאות ההתלבטות בגין ההקבלה הזאת הקיימת בין

מסורת המקרא למסורות פאגאניות.

כניסתה של דמות-הביניים, המלאך, בין אל לאדם מקשה אף היא על דעתם של אלה המבקשים לשמור על יסוד של אל אחד במוחלטיות⁵¹, וחלק מן הקשיים הללו דומה במידה רבה לקשיים שהיו למחברי המקרא עם הפמליה של מעלה⁵². בעיות אלה באות לידי ביטוי בנושאים הבאים:

(א) השם "מלאך" והוראותיו השונות.

(ב) חוסר-האבחנה בין דברי האל ודברי המלאך ובין מעשי האל ומעשי המלאך (ונראה מיד מדוע יש להפריד בין השניים).

(ג) ההקבלה בין שליחים שמימיים לשליחים אחרים.

(ד) התפתחות מושג ה"מלאך" ל"מלאכים" ועד לשילוב עם הפמליה של מעלה.

יש להציג את הבעיות האלה עתה בקצרה עד כמה שאפשר. שוב: אין שאיפה להגיע לשלימות בציטוטים מן המקרא או מן המחקר שנעשה בענין - אלא יש כאן נסיון להגדיר את הבעיה המחשבתית בלבד.

2. השם "מלאך"

השם מלאך מציין תפקיד (בנגוד לכמה משמות הפמליה). היות ותפקיד זה הוא חשוב גם בחברה האנושית, יש להתחשב גם בצד השווה בין מלאך-האל למלאך-בשר-ודם. הקבלה זו יוצרת מידה מסוימת של בעיות.

שם העצם "מלאך" נגזר מן השורש לא"ך שמשמעו "לשלוח". הפועל אינו עוד במקורות עבריים אך הוא השתמר בערבית ובגעז⁵³. המלאך הינו אפוא קודם כל "שליח". משמעות זו של המלה משמשת בכל שכבות המקרא בין שמדובר בשליחו של האל ובין שמדובר בשליח סתם (כלומר אדם כשליח). השבעים מתרגמים בדרך כלל כל "מלאך" ב-ἄγγελος. בספרות

היהודית הבתר-מקראית משמשת מלה יוונית זו בשני מובניה, דהיינו: שליחו של אל ושליחו של אדם. הוא הדין עד לכתבי יוספוס. לעומת זאת יש למלה "מלאך" מובן של מלאך-שמימי דווקא (ולא של שליח-אדם!) בגעז, ובמאנדעית הוראתה של המלה "רוחות" (על פי רוב: רוחות רעות)⁵⁴. אין עלינו ללמוד מהוראות אלו שהרי נראה שהן מאוחרות

ותלויות במקרא עצמו. רק בשלבים מסויימים, בהם משתלכות הקונצפציות, יש גם במקרא "מלאך" במובן "ישות שמימית", ובמקרים אלה ללא התייחסות לתפקידו של המלאך (וראה בהמשך). אחרי הכל מחזקת הוראתה של המלה "מלאך" בקשר לבני אדם את הפירוש המקובל שלה: שליח⁵⁵. חז"ל יכלו להבדיל בין שליחי-אדם לשליחי-אל כמושג חדש המציין עתה שליחי אדם, הלא הוא "שליח" - אך במקרא שם-עצם זה אינו קיים.

לאחר שבררנו את משמעותה של המלה "מלאך" נוכל לדון בהשלכות שימושה הכפול, שליחי-אל ושליחי-אדם. נקדים ונאמר רק שרוב הכתובים המדברים בשליחי-אל מגדירים זאת בסמיכות, מלאך-ה' / מלאך-אלהים⁵⁶. השלכותיו של השמוש בצרופים אלה הן רבות: ראשית כל אין למלאכים, שליחי-האל, שמות מלבד ציון תפקידם זה של מלאך. לכן המלאך אינו אישיות-אינדיווידואלית. לעובדה זו יש משמעות במיוחד בקשר לאילולי-השליחות שהזכרנו לעיל, אך כמו כן נלמד מכאן על השוני הבולט בין האנגילולוגיה המקראית לאנגילולוגיה בתקופת הבית השני, שבה, בניגוד לאנגילולוגיה המקראית, מייחסים שם לכל מלאך ומלאך. נחזור לתקופת המקרא: המלאך אינו אליל בדרגה נמוכה. טבעו ומהותו של המלאך אינם מוגדרים אלא בתיפקודו בלבד. תפקידיו הם מעשי שליחות, דהיינו: המלאך מבצע את רצון האל עלי אדמות. עצם ההנחה שהמלאך הוא שליחו של האל מבדילה אותו מן האל. ומצד שני: שולחו של מלאך זה הוא האל, פירושו: מעשי המלאך ודבריו מקבלים הצדקה על ידי מקור זה. שליח זה הנבדל משולחו אינו רשאי ואינו ראוי לאותה התייחסות מצד האדם המגיעה לשולחו. דבר זה מתברר מספור אשת-מנוח (שופ' י"ג). מנוח מבקש לכבד את המלאך ב"גדי-עזים" (פסוק 15); אך המלאך משיב לו (16): "אם תעלה עולה לה' תעלנה". במקבילה המקראית לסיפור זה, בסיפור הקדשתו של גדעון (שופ' ו')⁵⁷ מביא גדעון את קרבנו. במסגרת הכללית של האנגילולוגיה המקראית לא ברור אם הפסוק בשופ' י"ג, 16, משקף פולמוס נגד אלילי-שליחות נוכריים, או שמא הוא תלוי בתהליכים מחשבתיים פנים-ישראליים. יש להניח, ששני הגורמים, הסתייגות מקירבה לאילולי-שליחות מזה והחשש מהעלאתו של המלאך לדרגה קרובה מדי לאל עצמו, הביאו לתיאור דמות המלאך חסרת האישיות והאופי. במישור הראשון למדנו אפוא על חוסר אישיות ואופי של המלאך דווקא בגלל היותו שליח - ולא יותר.

אמנם דרכי שליחי האל אינן דרכי שליחי אדם, אבל מאחר שהמונח מלאך זהה לשניהם, ישנה גם השפעה על תפיסת המלאך, כלומר חוקי שליחות הנוהגים כלפי שליח בין אדם לחברו השפיעו על תפיסת שליחו של האל. יש למנות כאן: (א) על פי רוב שייך השליח האנושי לחצר המלך השולח - ורוב השליחים האנושיים במקרא הם שליחים מדיניים⁵⁸. (ב) ההודעה בפי המלאך האנושי איננה הודעתו או בשורתו אלא הודעה או בשורה של שולחו. בשעת מסירתה של אותה הודעה מזוהה השליח עם שולחו. (ג) תפקידיהם של שליחים אנושיים כוללים גם בצוע מעשים ולא רק מסירת הודעות.

(א) כמעט כל השליחים האנושיים במקרא הם שליחים מדיניים הנשלחים על ידי המלך. כך שליחי שאול אל דוד (שמואל א' י"ט, 11) או שליחי בן הדד (מלכים א' כ', 2 ועוד). מקומם בחצירו. שליחים אישיים כמעט ואינם נזכרים במקרא⁵⁹. יש בעובדה זו עניין רב שהרי הפמליה של מעלה מקבילה - אם בכלל - לחצירו של מלך, ונשאלת השאלה האם כאן לפנינו אחד המקורות לשלוב הקונצפציות.

(ב) המקרא אינו מרבה להדגיש את הזהוי בין השליח לשולחו. אך פה ושם אפשר להצביע עליו⁶⁰. כך, דרך משל, מותקף המלך בגלל מעשי שליחו: "כיד מלאכך חרפת ה'" (מל' ב' י"ט, 23)⁶¹. בהקשר זה יש לציין במיוחד שהשליח המדיני מבשר את דברי שולחו כאילו שולחו מדבר מפיו באותו רגע. מכאן מותר ללמוד על אמרות מלאכים בלשון יחיד ובגוף ראשון, כמו למשל בבר' כ"ב, 11; המלאך קורא לאברהם: "כי עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה" (והש' סיפור הגר בבר' ט"ז, 10, לעומת בר' כ"א, 13). זהו זה שוב מעמיד את האבחנה בין אל למלאך בסימן שאלה, והפעם דווקא על בסיס לשוני שהיה עשוי להבליט את האבחנה, דהיינו על בסיס המונח "מלאך". בשלבים מסויימים מגיע למלאך מעמד דומה לזה של האל, כי הוראותיו לבני אדם הן דרישות תקיפות. כך נאמר בספר שמ' כ"ג, 20-22:

הנה אנוכי שולח מלאך לפניך לשמורך בדרך ולהביאך אל-המקום אשר הכינתי

השמר מפניו ושמע בקולו אל-תמר בו כי לא ישא לפשעכם כי שמר בקירבו

כי אם-שמע תשמע בקולו ועשית כל אשר אדבר...

יתכן וקירבה זו איננה מהווה בעיה כל עוד הוראתה של המלה "מלאך", שליח, היא

ברורה ומובנת לכל. אבל ברגע שבו המלה הופכת למושג המציין ישות שמימית - גם ללא קשר לשליחותה - מחייבים פסוקים כאלה את הפרשן לתת את הדעת שוב על בעיית הקירבה בין מלאך לאל.

ג) כשם שהמלאכים הארציים מבצעים גם מעשים (דרך משל: המרגלים, יהושע ו', 17, 25)⁶² כך גם המלאך השמימי (וראה רשימת תפקידיו של המלאך בסוף הפרק). מכאן שאסור לצמצם את המושג "מלאך" לכמעין "מבשר הודעות" בלבד.

3. האל ושליחו

ראינו זה עתה את קירבת המלאך אל האל הנובעת בחלקה מן ההקבלה הקיימת בין מלאכי האל למלאכי אדם. אך ההקבלה בין השניים מסבירה את היחס של המלאך אל האל ולהיפך רק בחלק מן הטכסטים. בעיה זו מוצאת את ביטוייה גם במקומות נוספים, ולכן עלינו לדון בה בהרחבה. כי נכון יהא לומר, שאין כלל אבחנה ברורה בין אל למלאך, לפחות לא על פי הנאמר במקרא⁶³.

ראשית יש לחזור ולציין במסגרת דיון זה את דבורו של המלאך בלשון גוף-ראשון-יחיד, כלומר דיבור המלאך במקום האל. אך יתר על כן, עלינו להבדיל בין שני סוגי טכסטים; האחד הוא "מסורת כפולה", דהיינו: מסורת מופיעה פעמיים (לפחות) במקרא ומייחסת למלאך בסיפור אחד את מה שהיא מייחסת לאל בסיפור השני. הסוג השני הוא מסורת שבתוכה עצמה אינה מבדילה בין מלאך לבין אל במידה מספקת.

"מסורת כפולה" יש לדוגמה בספר שמי' י"ב, 23⁶⁴: בדרך כלל מתוארת "מכת בכורים" בשעת צאת ישראל ממצרים כמכת האל עצמו; הוא המכה. אך בפסוק 23, פרק י"ב, נאמר: ולא יתן (ה') המשחית לבוא אל-כתיכם לנגוף.

על פי לשון "מלאך-משחית" אשר בשמי' ב' כ"ד / דה"י א' כ"א, יש להניח, שגם במקום שלפנינו "המשחית" מתכוון לדמות-מלאך. מכל מקום משתמע מן הפסוק שלא האל בעצמו "מכה". ברור ממקרה זה ובולט ממנו הוא המקרה של המלאך המדריך את ישראל בדרכו במדבר. וכי לא האל הוציא את ישראל ממצרים והוליכו במדבר והביאו ארצה? אמנם

זאת המסורת במקומות רבים, אך בצידה ישנה מסורת אנגילולוגית: שמ' כ"ג, 20, 23; במד' כ', 16; שופ' ב', 1-4, ונצטט דרך משל במד' כ', 16: "ושלח (ה') מלאך והוציאנו ממצרים"⁶⁵. ברור שהכתוב אינו מתכוון למשה כמלאך (ראה שמ' כ"ג, 20 ואילך), אלא למלאך שמימי. לעומת זאת, נאמר אחר חטא העגל (שמ' ל"ב-ל"ג) שהאל לא ילווה עוד את ישראל אלא ישלח מלאך, בניגוד לכתוב בשמות כ"ג (השווה מלאכי ג, 1). משה רואה בכך עונש ומבקש להסירו. לפנינו אפוא שתי מסורות שונות: האחת רואה את האל בתפקיד המוציא והמוליך וזאת עד כדי כך שפעילותו של מלאך בדברים אלה נחשבת כעונש, בעוד שהמסורת השניה מייחסת את הפעולות האלה למלאך דווקא.

סביר, אם כי לא בטוח, ששני טכסטים אחרים שייכים גם הם למסורות כפולות כאלה: שמ' י"ד, 19 ושופ' ו'. שמ' י"ד, 19, מזכיר את המלאך במקביל לענן, ובשופ' ו' (סיפור הקדשתו של גדעון) לא ניתן להסביר עוד איך נוצרה הכפילות בהתגלות האל יחד עם התגלות מלאך. כפילויות אלו אינן מסתברות על רקע הזהוי בין שולח לשליחו⁶⁶. הן מעמידות את המלאך במקום שמסורת שניה רואה בו את האל. בעית הקרבה המתבטאת בכך חריפה גם בשורה נוספת של טכסטים. פעמים רבות מזהה אדם אחרי התגלות המלאך את המלאך עם האל עצמו - ואפילו מקרה הפוך ידוע פעם אחת במקרא.

לאחר שהגר זכתה בהתגלות המלאך אנו קוראים (בר' ט"ז, 13):

ותקרא שם-ה' הדובר אליה אתה אל ראי כי אמרה הגם הלום ראיתי אחרי ראי.

וכן מתחלפים מלאך ואל בהתגלות השניה לפני הגר (בר' כ"א, 17): האל שומע אותה, ומלאך בא אליה, אך האל פוקח את עיניה. כן פוחד מנוח אחר התגלות המלאך (שופ' יג, 22): מות נמות כי אלהים ראינו.

התגלות האל לפני משה (שמ' ג') נפתחת במלים:

וירא אליו מלאך-ה' (פסוק 2).

אצל יעקב קורה ההיפך: כשהוא מדווח לנשותיו על התגלות האל בחלום הוא אומר (בר' לא, 11): ויאמר אלי מלאך האלהים בחלום.

אפשר שגם הסיפור על יעקב ו"האיש" שייך לענייננו זה (בר' ל"ב, 25 ואילך). לאחר שיעקב נאבק באיש משנה האיש את שמו של יעקב ל"ישראל": "כי-שרית עם-אלהים ועם-אנשים

ותוכל". השם החדש של יעקב, ישראל, מציין רק את האלמנט של האל.

ייתכן שיש משמעות מסוימת בעובדה, שבכל המקומות האלה מופיע שם האל כ"אלהים" (אך גם השם בארבע אותיות מופיע פה ושם). היו פרשנים שבקשו ללמוד עובדה זו, שלא מדובר בשלוב-מה של אל ומלאך, אלא שהמלה "אלהים" מציינת בן-פמליה של מעלה, שהרי בני הפמליה נקראים גם בשם זה, כך לדוגמה בסיפור עקידת יצחק⁶⁷. יהא הדבר אשר יהא, הקירבה בין מלאך לאל קיימת בטכסטים אלה. על כן יהיה על פרשן-המקרא להתמודד עם הבעיה התיאולוגית הנובעת מקירבה זו. להלן נראה שזה בדיוק מה שקורה אצל המתרגמים והפרשנים.

4. לעומת הקונצפציה של הפמליה של מעלה אין לקונצפציה של המלאך קשר ישיר עם הפוליתאיזם, ועל כן לא עמדה קונצפציה זו של המלאך במוקד הויכוח הפולמוסי. ובכל זאת ליוותה מודעות תיאולוגית לבעיות המושג "מלאך" גם את הקונצפציה הזאת⁶⁸. באיוב ד, 18 נאמר:

הן בעבדיו לא יאמין ובמלאכיו ישים תהלה.

ובמקביל נאמר שם, ט"ו, 15:

הן בקדושו לא יאמין ושמים לא-זכו בעיניו.

כלומר: האל אינו בוטח בקדושו ובמלאכיו. המוכן של "תהלה" אינו ברור כל צורכו. אכן-שושן מגדירו: "דופי" "פגם" והמקבילה באיוב ט"ו, 15, מחזקת את הגדרתו. מכל מקום מדובר כאן על ריחוק מסויים בין אל לפמליה. כפילות הפסוקים מושכת עתה גם את דמות המלאך אל תוך הריחוק והאי-אמון לגבי הפמליה.

דמותו של המלאך נשארת במימד דו-ערכי גם בסיפור על הנביא מבית-אל וה"איש" מיהודה (מלכים ב' י"ג, 18). הנביא מבית-אל משקר ל"איש" מיהודה באמרו "גם אני נביא כמוך ומלאך דיבר אלי בדבר ה'". ה"איש" מאמין לנביא מבית-אל - ונענש על כך! נמצאנו למדים שלא היה ל"איש" הזר להאמין לדברי הנביא על אף שזה הסתמך על התגלות-מלאך. התגלות המלאך אינה משחררת מצווי האל המפורשים שניתנו מקודם. נשאלת השאלה האם אין בדברים האלה משום ניסיון למנוע הסתמכות על גלויי-מלאכים אשר אינן ניתנות לבדיקה של האדם. ובוודאי שעל פי התגלויות כאלה לא ישנו צווי-אל.

ועוד ראינו בענין זה שמנוח אינו מקבל את דברי אשתו על התגלותו של המלאך, אלא "ויעתר מנוח אל-ה' בי אדוני איש האלהים אשר שלחת יבוא-נא עוד אלינו" - אך מנוח ממשיך את בקשתו "ויורנו מה-נעשה לנער היולד" (שופ' י"ג, 8). אותו מנוח הוא הוא אשר שומע מפי המלאך "ואם-תעשה עולה לה' תעלנה" (שם, פס' 16). המלאך המתגלה למנוח מסרב להגיד את שמו. האם יש ללמוד מסרובים אלה (מנוח לא מאמין לאשתו, המלאך אינו מקבל את קרבן-מנוח ואינו מגלה את שמו), שהמחבר ביקש למנוע פולחן כלשהו המוקדש למלאכים? לא עלינו להשיב על שאלה זו כאן. די לנו לציין שבפסוקים אלה יש מעין דגם-ספרותי ואף רעיוני לדורות הבאים. ואכן חוזרת הספרות הבתר-מקראית לפחות על שני סרובים: אי-אמירת השם ואי-קבלת קרבן (ו/או תפילה) מצד המלאך. לסיכום: קשה לקבוע בוודאות האם קיימת ביקורת נגד מלאכים במקרא, אך ישנה מודעות למספר בעיות הקשורות באמונה במלאכים הן לגבי המעמד האחד והיחיד של האל גם מול פמליתו והן לגבי תקיפות דברי מלאכים המתגלים לפני האדם ולגבי התייחסותו של האדם אל המלאך המתגלה בפניו. מסקנה נוספת נובעת לענייננו מן הדיון האחרון: התקבולת בין איוב ד', 18 לט"ו, 15 מראה שהנאמר על הפמליה יחול גם על המלאכים בו ברגע ששתי הקונצפציות תשולכנה ויחד עם זאת קיימת אפשרות שדברי הביקורת נגד הפמליה יעברו אף הם לתחום המלאך.

5. המלאך ושליחי-אל אחרים.

כאמור, פירושו של "מלאך" הוא "שליח". גם אם היה נכון לחלק את רוב המובאות בין אלה המדברים על שליחי-אדם ובין אלה המדברים על שליחי-אל יש עתה לדייק: ישנם שליחי-אל אשר אינם ישויות שמימיות אלא בני אדם. בעיקר זכו הנביאים בתואר "מלאך"⁶⁹. על חגי נאמר (א', 13): "חגי מלאך ה' במלאכות ה'", וכבר ראינו את דברי ישעיהו (מ"ד, 26): "מקים דבר עבדיו ועצת מלאכיו ישלים" (עמ' 22 לעיל). כמו כן נאמר בדה"י ב' ל"ו, 15-16: "וישלח ה'... אליהם ביד מלאכיו... והיו מלעיבים במלאכי האלהים".

ייתכן שגם הפסוק מיש' מ"ב, 19 (אחד משירי העבד) שייך לענין זה - אך זהותו של העבד שנויה במחלוקת: האם הוא סמל לנביא עצמו או שמא הוא מסמל את עם-ישראל?

כמו כן נשארים פסוקים מספר מלאכי בסימן שאלה: מי הוא "מלאכי" בא', 1 ובג', 1?
במלאכי א', 1 נאמר:

משא דבר-ה' אל-ישראל ביד מלאכי

ובפרק ג', 1 אנו קוראים:

הנני שולח מלאכי ופינה-דרך לפני ופתאם יבוא אל-היכלו האדון

אשר אתם מבקשים ומלאך הברית אשר-אתם חפצים הנה-בא...

ייתכן שמלאך-הברית הוא המלאך הנזכר במסורת יציאת מצרים⁷⁰ - אך מיהו המלאך

הראשון? על כל פנים הנסוח קרוב מאד למלאכי ג', 23:

הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא⁷¹.

סביר להניח, שהמלאך במלאכי א', 1 הוא הנביא ואפשר שהוא הדין גם לגבי המלאך שבפרק ג', 1.

בספר שופטים י"ג קשור המלאך לתואר מובהק של נביא⁷², הלא הוא "איש-האלהים". כך

בפסוק 6 בו מספרת האשה לבעלה על הופעתו של המלאך:

איש האלהים בא אלי ומראהו כמראה מלאך האלהים נורא מאד...

ברור אפוא מעל לכל ספק, שנביאים נקראים בכמה מקומות במקרא "מלאך". אפשר לפרש

את העובדה בדרכים שונות: מחד גיסא ניתן לראות בכך ביקורת של הנביאים נגד האמונה

במלאכים (כך רופא), ומאידך גיסא אפשר לטעון ששניהם, המלאך והנביא, מבשרים את

רצונו של האל. זהו הצד השווה ביניהם - בלי שום פולמוס נגד מלאכים. מכל מקום,

קיים מעתה מינוח בלתי ברור הגורם דרך משל לשאלת המדרש על סמך מה נקראים נביאים

מלאכים (ויק'ר בהתחלה). השבעים מתרגמים את המלה "נביא" כהילים קנ"א, 4 החיצוני

ב-*ἀγγελος* ("מלאך"). מכאן שיש לשאול למה הכוונה במלה "מלאך"/*ἀγγελος* בספרות

היהודית הבתר-מקראית, למלאך או לנביא. ייתכן שעל בסיס זה יש לדון מחדש בתפיסתו

של פילון ה"מתרגם" "מלאך" ב-*λόγος* (ובפרק על פילון נדון במשמעויותיה הרבות של

המלה *λόγος*). אם נביאים המבשרים את רצונו של האל נקראים מלאכים, היש לדבר השלכות

על דמות המלאך המגלה לאפוקליפטיקן את תוכן האפוקליפסה? יש להשוות בעניין זה את

מלאכי א', 1 עם הפרק הראשון של ספר היובלות (המוכתב למשה שם על ידי מלאך-הפנים).

נוסף לנביא נקרא גם הכהן פעמיים "מלאך". אך למסורת זו לא היתה השפעה כמו קודמתה⁷³:

בספר מלאכי ב, 7 כתוב:

כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך-ה' - צבאות הוא.
ברור למה קורא הנביא לכהן "מלאך", כשם שהנביא עצמו נקרא בספר זה "מלאך": הרי שני-
הם, הכהן והנביא, אינם אלא שליחי האל (על אף כל השוני שבין "תורה" הניתנת על ידי
הכהן ובין בשורותיו של הנביא).

בספר קהלת ה, ⁷⁴5 מדובר בכהן המקבל נדבות מידי הקהל וזאת כמוכּן כשליח-אל, הלא
למי נדבות אלה אם לא לאל?

אל תתן את-פיך לחטיא את בשרך ואל-תאמר לפני המלאך כי שגגה היא.
בה בשעה שבני אדם נקראים שליחי-אל, דהיינו מלאכים, ישנם כתובים המדברים על
"אנשים", וכוונתם למלאכי האל. גם מינוח זה ישבש את האנגלולוגיה היהודית.
וכשם שהמלה "איש" במקרא יכולה לציין מלאך, כך המלה היוונית ἄγγελος. איך, מתי
ולמה חדרה לשון זו אל האנגלולוגיה המקראית - אלה שאלות ללא תשובה. לנו די
בקביעת העובדה: שלשת האורחים של אברהם נקראים גם "אנשים" (בר' י"ח), אך בהגיעם
ללוט נקראים השניים "מלאכים" (בר' י"ט). יעקב נאבק ב"איש" (בר' לב, 25 ואילך),
ואיש זה הוא מלאך בלשון הנביא הושע (יב, 4-5). "שר-צבא-ה'" המתגלה ליהושע
(יהושע ה, 13-14) מתואר לראשונה: "והנה איש עומד לנגדו". המלאך המתגלה למנוח
ולאשתו (שופ' יג, 6) נקרא גם "איש האלהים" (ראה לעיל). בעקבות תפילתו נשלח אל
דניאל "האיש גבריאל" (דנ' ט, 21 והשווה ח, 16 ואילך). כן רואה הנביא יחזקאל
שישה אנשים ⁷⁵ הבאים להחריב את ירושלים. ⁷⁶

שוב ניתן לפרש את הנתונים בדרכים שונות. ייתכן שהמלאך נחשב לייצור הדומה כל-כך
לאדם, שהשם "איש" יפה לו לא פחות מהשם "מלאך". במקומות שונים קיימת גם אפשרות
שהכתוב נמנע בכוונה מלשון "מלאך"; דרך משל, בסיפור על יעקב והאיש. הסיפור מגיע
לשיאו בשינוי השם יעקב לישראל. ההסבר האטימולוגי (ראה לעיל) מזכיר אמנם גם
"אנשים", אך כאמור השם "ישראל" מכוון לאל בלבד. זהותו של המתגלה נשארת עתה
בערפל, וזאת הודות לשם "איש". אפשר להוסיף הרהורים כאלה ביחס למקומות אחרים.
לנו חשובה העובדה, שגם במקרא נקראות דמויות מתגלות "איש" (כמו ביוון - לכך ראה
בהמשך העבודה).

א ולסיום עלינו לציין עובדה אשר איננה בעיה כשלעצמה אלא שגיאת כתיב: בדה"י כ"א, 20 ומל' ב' ו', 33 (השי' ז', 2) כתוב "מלאך" במקום "מלך". הדיון בשגיאה פשוטה זו יחזור בהמשך עבודתנו: הן בדברי השבעים והן בדברי הברית החדשה יש מקום להניח שהוחלפו שתי המלים, וכן בנויים אמרי חז"ל על החלפה כזו.

- ו -

שלוש הקונצפציות

לאחר הבחנתנו את שתי הקונצפציות הבסיסיות של האנגילולוגיה המקראית, פמליה של מעלה ומלאך, נעמוד עכשיו על השלוב ביניהן. שלוב זה נעשה בשני הכיוונים האפשריים: מצד אחד איבד המלאך את אופיו כשליח והצטרף לפמליה של מעלה, ומצד שני אנו רואים בני פמליה של מעלה בתפקידים ובתאורים האופייניים למלאך. אין היום שום מידע בשאלת זמנו של השלוב ונסיבותיו - ובעצם גם אין מחקר בשאלה זו. ניתן להניח, שלא מדובר בשלב מוגדר בתולדות האמונה הישראלית אלא בתהליך מתמשך, וכמובן שעלינו לקחת בחשבון גם את האפשרות שאמונות קדומות באו לידי ביטויין רק בשלב מאוחר, כפי שגם אמונות מאוחרות יכלו להשפיע על מסורות קיימות. אך להמשך עבודתנו די לציין את התופעה בלי לברר כאילו תנאים היא נוצרה.

האנגילולוגיה המשולבת היא הבסיס לכל אנגילולוגיה יהודית אחרי המקרא (להוציא מכלל זה את כתבי יוספוס!). מלאכים הם מעתה "בני אלהים", "קדושים" וכן הלאה. ה"איש" המתגלה מקבל מימד שמימי. מיותר לומר שתוך כדי שלוב נוצרות בעיות חדשות. הפרשן יראה עתה "סתירות" בדברי המקרא, לדוגמה כאשר ישויות "קדושות" אוכלות (בר' י"ח, 8).

אך לפני שנכנס ל"סתירות" אלה נבהיר את עצם השלוב:

בדניאל ח', 13 מופיעים שני "קדושים":

ואשמעה אחד-קדוש מדבר ויאמר אחד קדוש לפלמוני המדבר.

לראשונה מופיע כאן השם "קדוש" לציון יחידים מתוך הפמליה. דניאל יודע גם על